

Norberto BOBBIO

ODPOR: DRŽAVLJANSKA VOJNA?

Ni veliko političnih in zgodovinskih knjig, ki bi v zadnjih letih vzpodbudile tako široko in intenzivno razpravo, kot jo je sprožila knjiga Claudia Pavoneja *“Una guerra civile” (Državljanska vojna)*, ne glede na njeno neobičajno obsežnost (približno šeststo strani teksta in približno dvesto opomb) in strnjenost vsebine, ki zahteva pozorno branje z nekoliko predznanja. V dnevnem in tedenskem časopisu je bilo objavljenih mnogo recenzij. Sam avtor je bil večkrat intervjuvan.¹ V eno od osrednjih televizijskih oddaj je bilo, poleg avtorja, poklicanih več prominentnih predstavnikov kulturnega in političnega sveta, da bi podali svojo oceno knjige. Če sploh kaj, potem je potrebno ugotoviti, da se je polemika osredotočila in usmerila, vsaj zaenkrat, predvsem v smeri večje prikladnosti in legitimnosti definicije “državljanske vojne” za vojno narodne osvoboditve, ki se je v Italiji odvijala med 8. septembrom 1943 in 25. aprilom 1945, ne pa na dejansko vsebino dela, ki jo povzema že sam podnaslov: *“Zgodovinski prispevek o moralnosti v odporu.”*

Vse to bi bili lahko tudi predvideli, saj se je izraz “državljanska vojna” vedno znova pojavljal v dokumentih ene in druge strani. Kljub temu so jo v dokumentih zmagovalcev uradno imenovali “vojna narodne osvoboditve.” Za definicijo “državljanska vojna” pa se je ogrela druga stran: *Zgodovina državljanske vojne v Italiji* je, denimo, naslov trilogije iz leta 1965 avtorja Giorgia Pisana, borca v vojski Socialne republike. S Pavonejevo knjigo pa je definicijo “državljanske vojne” na nek način sprejel tudi eden od protifašističnih zgodovinarjev. Odtod tudi izvira presenečenje, zaradi presenečenja pa tudi tako doživet kontrast mnenj, ki je sledil bolj argumentom srca kot razuma. O “argumentih srca” govorim zato, ker so izraz (državljanska vojna op.p.) razumeli v njegovem čustvenem, predvsem negativnem pomenu - tako tisti, ki so ga predhodno zavračali, kot drugi, ki so ga sprejeli. Izraza namreč niso dojeli v njegovem tehničnem, čustveno nevtralnem pomenu. Nekateri so ga zavračali, da bi se izognili obtožbam, da so sodelovali pri niti najmanj častnem početju, drugi so ga sprejeli, da bi tako pokazali v kakšen prepad izprijenosti je zašla domovina.

¹ Naj omenim nekatere: Resistenza guerra civile?, zbral P.L. battista, *“La Stampa”*, 13. oktobra 1991; Una morale per la politica, P. Lavatelli, *“l'Unita”*, 16. oktobra 1991; Resistenza, cioè guerra civile, Elisabetta Rasy, *“l'Espresso”*, 20. oktobra 1991; Quel dramma etico vissuto dall'Italia, A. Carioti, *“La voce repubblicana”*, 3-4 januar 1992; Sulla moralità della resistenza, Conversazione con Claudio Pavone, intervju z Daniele Brioli in Robertom Botto, objavljeno v *“Quaderni di storia contemporanea”* Istituto za zgodovino Odpora in sodobne družbe v provinci Alessandria, št.10, 1991 in v *“Notiziario dell'Istituto della Resistenza in Cuneo e provincia”*, št. 40, december 1991, pp. 159-94. Ta zadnji intervju je daleč najbolj pomemben zaradi širine in raznolikosti obravnavanih tem. Vseeno pa se v celotnem pogovoru ne dotakne vprašanja narave državljanske vojne, torej teme, ki jo obravnavam v tem poglavju.

Osnovni ugovor zoper ta izraz (državljanska vojna), glede na njegov deskriptivni pomen, je tisti, po katerem je bil Odpor predvsem in najprej vojna za osvoboditev Italije izpod Nemcev in njihovih zaveznikov in v toliko tudi patriotska vojna; če uporabimo denominacijo, ki je najpogosteje rabljena v uradnih ceremonialih, je šlo takorekoč za *drugi preporod* (*risorgimento*). Glede na čustveni pomen izraza bi torej poimenovanje Odpora "državljanska vojna" posledično zmanjšalo njegovo idealistično vrednost boja nekega naroda za lastno osvoboditev izpod zatiralskega režima in tujega okupatorja, ki ga ta režim podpira; reduciralo bi ga na "bratomorno" vojno. Na tovrstne kritike lahko brez težav odgovorimo s Pavonejevo knjigo v roki: dejstvo, da je bil Odpor, kot bomo videli v nadaljevanju, državljanska vojna, ne izključuje dejstva, da je bil (idealistično) tudi patriotska osvobodilna vojna, četudi je bila v večji meri bojevana v obliki državljanske vojne. Že nekaj časa namreč Pavone vztraja, da so se v okviru *Odpora* bojevale tri različne vojne, pač glede na različne razporeditve sil: poleg notranje vojne med fašisti in protifašisti, ki je kot takšna tudi državljanska vojna, še patriotska vojna proti nemški okupaciji in razredna vojna, usmerjena k preoblikovanju družbenih razmerij med tradicionalno dominantnimi in tradicionalno dominiranimi razredi, z eno besedo, revolucionarna vojna.² V zvezi s slednjo so nekateri pravilno opazili, da lahko pride do nejasnosti izhajajočih iz dejstva, da mora biti med tremi vojnami kot državljanska vojna tudi ta zadnja.³ Prav zaradi tega je denominacija "državljanska vojna", če se nanaša na vse tri vojne, napačna v smislu pretiranosti, če pa se nanaša le na boj med fašisti in antifašisti, napačna spričo pomanjkljivosti. Tu seveda lahko ugovarjamo, kako kljub predpostavki, da je vojna med dvema političnima stranema na drugačen način državljanska od vojne med dvema nasprotujočima si razredoma, v Pavonejevi knjigi ni nič, kar bi nas lahko napeljalo na sklep, da razredne vojne ne bi obravnavali kot državljanske vojne; če kaj, potem dejstvo, da sta državljanski dve od treh vojn, avtorjevo tezo prej okrepi kot pa spravlja v protislovje.

Pridržal bi si tisti (tehten) ugovor, glede katerega državljanska vojna je bila, bojevala pa se je le v enem delu države, oziroma od druge polovice leta 1944 naprej le v južni Italiji, in tudi tam, kjer se je odvijala ta vojna, so bile sodelujoče (vojskujoče se) strani tako v enem kot drugem taboru le manjši del Italijanov. Velika večina se namreč ni opredelila, saj je pričakovala, da se bo vojna oziroma vse vojne končala, tako tiste notranje kot zunanje.⁴ Vse to je popolnoma jasno in gotovo nas ta knjiga ne bo prepričala o nasprotnem. Nič ni bolj tuje Pavonejevemu stilu kot je retorika vojne ljudstva, razumljena ne (še) kot ljudska vojna, ampak

² Dovolj je preleteti kazalo dela, da se prepričamo o tej trojni delitvi: poglavja IV, V in VI so tako posvečena oziroma naslovljena Patriotska vojna, Državljanska vojna in Razredna vojna. Specifično je "državljanska vojna" tista, v kateri so se bojevali partizani in vojaki Socialne republike, če upoštevamo le subjekte, ki so se v vojni bojevali. Vse tri vojne pa lahko štejemo za državljanske glede na način, kako so se udeleženci bojevali, kot bomo omenili v nadaljevanju. Še preden je izšla knjiga, sem tudi sam ponovno začel obravnavati temo treh vojn in odgovarjal na ideje, ki jih je prav Pavone izkazal v članku *Le tre guerre (Tri vojne)*, objavljenem v "La Stampa", 9. decembra 1990.

³ I. Canfora, *Perche tre guerre?*, "Il Manifesto", 24. novembra 1991.

⁴ Tako R. De Felice v intervjuju z M. Baccianini, *Resistenza e le amnesie di Pavone* (ampak naslov je zavajajoč), "Avanti!", 18. oktobra 1991.

vojna celotnega ljudstva, ki, ko "se spravi", "Bog se postavi na njeno stran in gorečnost ji poda." Objekt knjige je vojna ali množica vojn, ki so v zgodovino prešle pod imenom Odpor in imajo velik zgodovinski pomen za našo deželo ne glede na to, ali je bilo veliko ali majhno število tistih, ki so v njih sodelovali.

Do sedaj sem se navezoval predvsem na novinarsko polemiko, v kateri so med drugimi sodelovali tudi poznani zgodovinarji. Ne glede na to me je presenetilo, da se je doslej debata odvijala izključno ob upoštevanju emocionalnega pomena "državljanske vojne",⁵ ki je pomensko negativen. V nasprotju s tem diskurzom, ima izraz tudi opisen in točen pomen, ki je kot takšen čustveno nevtralen, niti negativen niti pozitiven. Že stoletja namreč srečujemo razlikovanje med zunanjimi vojnami in notranjimi ali *intestinalnimi* vojnami: prve so tiste, do katerih pride med suverenimi državami, če uporabimo moderen koncept, oziroma med samozadostnimi mesti, če gledamo skozi klasični koncept; notranje vojne so tiste, do katerih pride znotraj ene države oziroma mesta, med stranmi, strankami, frakcijami, ki jih tvorijo državljani iste države ali mesta.

Politična ocena, pozitivna ali negativna, pa v primeru državljanske vojne ni nič drugačna kot pri zunanjih vojnah. Odvisna je namreč od vrednostne sodbe, ki jo vsakdo od nas, v odvisnosti od svojih prepričanj ali strasti, o sami vojni poda. Ta ocena je lahko splošna ali podana glede neke določene vojne, lahko jo ocenjujemo s stališča ene ali druge sodelujoče strani, glede na kriterije, s katerimi sicer ocenjujemo njen izvor ali pa se do nje opredelimo glede na njen potek in glede na njene posledice. Te so lahko revolucionarne, kot tiste pri državljanski vojni v Rusiji leta 1917 (revolucije se navadno porodijo iz državljanskih vojn), ali kontrarevolucionarne, kot tiste ob španski državljanski vojni.

Sama po sebi državljanska vojna ni slaba ali dobra, kar velja tudi za zunanjo vojno. Tako zunanjo vojno kot državljansko vojno štejemo v isto splošno definicijo vojne kot nasilnega in trajnega konflikta med kolektivnimi telesi, ki se organizirajo ali so organizirani, da bi izvajali nasilje. Začetno nasilje je v zunanji vojni načeloma agresija s strani ene države proti drugi državi; pri državljanski vojni pa je to vstaja dela državljanov proti lastni državi. Prva predstavlja zlom mednarodnega prava, druga pa zlom notranjega prava. Če obstaja vrednostna razlika med obema oblikama vojne, je ta odvisna od dejstva, da se je postopoma konsolidiralo mednarodno pravo kot pravo med suverenimi državami, tako imenovani *ius publicum europaeum*, vsaka država ima torej svoj *ius gladii* v odnosu do drugih držav. Po drugi strani pa državljanom ni omogočena pravica do izvajanja nasilja v odnosu do svoje države. Načeloma je nasilje, ki ga neka država izvaja do druge države, legitimno nasilje; nasilje državljanov v odnosu do svoje države pa je že načeloma nelegitimno. Čustveno negativna ocena, ki se navadno poda o državljanski vojni, je navadno odvisna od postavljanja v vlogo države in ritualnega deklariranja "svete" dolžnosti državljanov, da ubogajo zakone. Ni pa v drugih časih manjkalo doktrin, ki so proklamirale nasprotno, pravico do upora (odpora) državljanov

⁵ Z. izjemo, kolikor vem, Marca Revellija, ki v obsežni recenziji, objavljeni v "L. indice", VIII, št. 9, november 1991, naslovljeno *La scelta e la violenza* (p.37 in 39), postavi problem državljanske vojne v njemu primerne okvirje in opaža kako je v Pavonejevi analizi najti "tipično fenomenologijo za bellum civile".

proti lastni državi, ki je postala tiranska, ali celo pravico do vstaje, kot je med drugim zapisano v 35. členu Deklaracije o pravicah iz 1793.

Odveč je dodajati, da v okviru osnovne delitve na notranje in zunanje vojne lahko izvajamo tudi poddelitve, ki so za nas lahko zanimive, kajti, ko enkrat definiramo Odpor kot državljansko vojno, je treba redefinirati tudi njegovo specifično naravo. Če uporabimo najbolj očitno poddelitev na socialne, politične in etnične državljanske vojne, lahko Odpor, kot že rečeno, smatramo tako za socialno ali razredno kot politično državljansko vojno med strankami ali koalicijami strank, ki si nasprotujejo. Kar (Odpor) ločuje od bolj običajnih državljanskih vojn je, da se slednje porodijo iz upora proti konstituirani državi, medtem ko se je Odpor v Italiji porodil iz vstajniškega momenta v trenutku razpada obstoječe države, v stanju neobstoja oblasti, ki je spominjalo na naravno stanje. Prve partizanske skupine nastanejo, ko nasprotnikova konstitutivna moč še ne obstaja.

Kljub množici različnih vrst državljanskih vojn, je v tretjem členu ženevske konvencije z 12. avgusta 1949 o zaščiti ranjenih, vojnih ujetnikov, civilnih oseb, generično zgolj govora o "oboroženih konfliktih, ki niso mednarodni"⁶. S tem ločuje mednarodne oborožene konflikte, vojne v tradicionalnem in današnjem pomenu besede, kot so na primer prva svetovna vojna, vojna med Irakom in Iranom, hladna vojna in tako naprej, od vseh ostalih vrst oboroženih konfliktov, ki jih opredeljuje samo negativno.

V današnjem stanju neenakosti mednarodnih odnosov med velikimi, majhnimi in zelo majhnimi silami, med dominantnimi in satelitskimi državami, ob obstoju obrambnih paktov med eno in drugo skupino držav je državljanska vojna v njeni originalni obliki vedno bolj redka, ne glede na to, da še vedno velja prepoved intervencije. Vedno težje je določiti, kje se konča državljanska vojna in kje se začne tista mednarodna. Ni več notranjih vojn, kjer vsaj na eni od strani ali na obeh, ne bi sodelovala tuja država bodisi neposredno ali zgolj preko pošiljanja orožja. Z drugimi besedami, ne obstaja notranja vojna, ki ne bi postala, če ni že v samem začetku, tudi mednarodna vojna. Pogosto je državljanska vojna priložnost, pogosto rezultat mednarodne vojne: vietnamska vojna je bila v resnici vojna med Združenimi Državami in Sovjetsko Zvezo, državljanska vojna v Španiji je bila celo, kot se je govorilo, veliki test za drugo svetovno vojno.

Nič drugačen ni primer državljanske vojne v Italiji, ki je izbruhnila znotraj druge svetovne vojne kot manjša notranja vojna v okviru velike zunanje vojne. Hitlerjeva Nemčija in zavezniki so se bojevali tudi preko vojske Salojske Republike na eni strani in vojske svobodnih prostovoljcev pod poveljstvom Komiteja narodne osvoboditve na drugi strani. Prav dokazana vključenost Odpora v evropsko vojno je bila podlaga za argument, da to ni državljanska vojna: šibek argument, tudi zato, ker nihče ne vztraja na tem, da je šlo le za državljansko vojno. V zvezi s sodobnimi državljanskimi vojnami je osrednja tema mednarodnega prava odnos med vojskujočimi se stranmi v eni državi in tretjimi državami. V sodobni mednarodni doktrini ne manjka nikoli poglavje o državljanski vojni kot refleksiji ali kot

⁶ Predstavi in komentira jo H.J. Taubens v *The Applicability of the Laws of War in Civil War, pa tudi v R.R. Bexter, Jus in bello: The Present and Future Law, in J.N. Moore (ur.), Law and Civil War in the Modern World, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1974, pp. 499-517 in 518-36.*

surogatu mednarodnega konflikta, v kolikor je spodbujena v notranjosti neke države s strani druge države, da bi spodkopali legitimno vlado, ki je razumljena kot ovira lastnim interesom. Vedno bolj pogost je primer, ko se intervencija ene države v notranjosti druge opravičuje kot pomoč (v nekaterih primerih opredeljena kot "bratska") vladi, ki ji grozi propad, ali osvobodilnemu gibanju, ki ima za cilj spodkopati obstoječo oblast. V kolikor so refleksi ali surogati velikih mednarodnih konfliktov, so državljanske vojne v sodobnem mednarodnem svetu, kot je bilo že mnogokrat zapaženo, vedno bolj pogoste.⁷

Nazadnje lahko tudi ugotovimo, da je zaradi vedno tesnejše prepletenosti med državljansko in mednarodno vojno, lahko samo razumevanje vojne različno pri straneh v konfliktu. Nekaj je objektivna definicija vojne kot državljanske vojne, ki jo lahko poda le zgodovinar ali pravnik, nekaj drugega pa je sodba, ki jo o vojni podajo strani, ki se v njej bojujejo. Kot primer lahko navedemo vojno v Alžiriji med Francijo kot suvereno državo in alžirsko Fronte narodne osvoboditve. Na eni strani so bojevniki Fronte, v kolikor so se *in nocte* smatrali že za novo neodvisno alžirsko državo, razumeli svojo vojno kot mednarodno in ne državljansko vojno, na drugi strani pa je francoska vlada to vojno vedno obravnavala zgolj kot policijsko operacijo. Med različnimi interpretacijami, podanimi glede italijanske državljanske vojne, o kateri govorimo, je bilo prav tako videti delitev na tiste, ki jo definirajo kot vojno narodne osvoboditve in jo razumejo kot zunanjo vojno, in tiste z nasprotno strani, torej z vidika socialne republike, ki poudarjajo njen aspekt interne policijske akcije.

Kakor koli že, ne glede na težavne primere in subjektivne interpretacije pri dejansko preprostih primerih, ostaja zelo široka kategorija oboroženih spopadov, ki se sicer še širi. Kot je bilo rečeno, tovrstni spopadi ne spadajo v kategorijo vojn med suverenimi državami, ki so konstituirale vseobsegajoči objekt diskusije in elaboracije mednarodnega prava, v kolikor so suverene države subjekti mednarodnega sistema. Kar opredeljuje tovrstne konflikte, ki niso mednarodni, je najprej dejstvo, da subjekta ali vsaj eden od subjektov ni država; druga značilnost je dejstvo, da prav kot posledica različnosti subjektov, v spopadih z njimi ne pride do upoštevanja pravil *tus belli*, ki sicer veljajo v oboroženih spopadih med državami. Bolj natančno lahko rečemo, da nespoštovanje teh pravil navadno ni razumljeno kot nelegalno in pravno relevantno, medtem ko bi to moralo biti po skupnem mnenju (*communis opinio*) pravnikov in glede na številne mednarodne konvencije, ki so razširile *tus belli* na državljanske vojne, četudi zgolj pod določenimi, dobro poznanimi pogoji. Že stara sodba, ki se vedno znova ponavlja, pravi, da so državljanske vojne bolj krute od zunanjih vojn, čeprav slednje lahko zahtevajo mnogo več žrtev spričo uporabe sredstev masovnega uničevanja.

V Prologu 1. Dela prispevka Henrija de Montherlanta, *La guerre civile*, lahko preberemo: "Je suis la guerre du forum farouche, la gurre de prisons et des rues,

⁷ Poleg dveh del z mešano vsebino omenjenih v prejšnji opombi, si za ta poseben vidik, oglejte še zbirko esejev, ki jo je uredil J.N. Rosenau, *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964.

celle du voisin contre voisin, celle du rival contre rival, celle de l'ami contre l'ami. Je suis la guerre civile, la bonne guerre...".⁸

Preseneča, kako je ta vidik problema, ki se nanaša na *vodenja* vojne v oboroženih spopadih, ki niso mednarodni, torej vidik, ki je sestavni del vsake razprave o državljskih vojnah, doslej vedno izostal v razpravi o italijanski državljski vojni, vsaj kar jaz vem. Lahko razpravljamo kolikor hočemo, ali je to bila državljska vojna glede na končne cilje. Mirno lahko priznamo, da je bila glede na končne cilje to patriotska vojna in v kolikor bojevana proti zunanemu sovražniku, nacistični državi, tudi mednarodna vojna. Ostaja pa v vsakem primeru vprašanje, "kako je bila bojevana?". Za to vprašanje Pavonejevo delo nudi obsežen material, ki do danes še ni bil zbran in omogoča odgovor, utemeljen na neomajnih dejstvih. Odgovor torej, ki ne dopušča mnogih dvomov.

Takorekoč vsi (bolj ali manj nepristranski) opazovalci danes priznavajo, da je spoštovanje vojnega prava, naj to zadeva ravnanje z vojnimi ujetniki na splošno ali glede uporabe mučenja oziroma sile nad ujetimi vojaki, zajemanja talcev ali nediskriminiranega izvajanja represalij, manjše pri državljskih vojnah. Če je res, da *ius belli* na žalost igra relativno majhno vlogo pri kontroli načina vodenja nasilja v zunanjih vojnah, je njegova vloga v državljskih vojnah še manjša; tako majhna, da je neobstoječa.⁹

S pozicije tradicionalne teorije vojnega prava lahko problem razlike med notranjo in zunanjo vojno konceptualiziramo v naslednjih terminih. Začeti je potrebno iz razlike med *ius ad bellum*, kar je pravica suverene države, da se spusti v vojno, in *ius in bello*, kar pomeni skup pravil, ki urejajo vodenje vojne, še posebej način ravnanja s sovražnikom. Na temelju prvega je tradicionalna doktrina vojne razločevala pravične in nepravične vojne. Pri tem je analizirala in diskutirala o različnih primerih, v katerih neka država ima ali nima pravice, da se spusti v vojno. V skladu s pravili, ki jih vzpostavlja drugo (pravo), se je razvilo razlikovanje med legalnimi in nelegalnimi vojaškimi akcijami. Sčasoma, ko je mednarodno pravo, ki so ga izdelale evropske sile v času nastajanja velikih držav, kot suvereno priznalo pravico do vojne in tako izničilo vsak kriterij razločevanja med pravičnimi in nepravičnimi vojnami, se je omejevalna funkcija prava premaknila z legitimnosti na legalnost vojne, v terminologiji Carla Schmitta, od *bellum iustum* do *hostis iustus*.¹⁰ Kot če bi rekli, da v trenutku, ko je vsaka vojna legitimna, ni več legitimna nobena vojaška akcija. Z drugimi besedami, omejena pravica države do vojne je tako omejena s samo vojno, v kateri je uporaba nasilja omejena preko pravil, ki imajo funkcijo definiranja sovražnika, kar pomeni tistega, nad katerim je legitimno izvajati nasilje, in definiranja okvirov, v katerih se nasilje lahko izvaja.

⁸ Citat je povzet po Ch. Zorgbibe, *La guerre civile*, Presse Universitaire de France, Paris 1975, p. 5. Knjižica je koristna kot prvi korak pri študiju državljskih vojn in problemov, ki se nanjo nanašajo.

⁹ Tako R. Higgins, *International Law and Civil Conflict*, v E. Luard (ur.), *The International Regulation of Civil Wars*, Thames and Hudson, London 1972, p. 183.

¹⁰ To razločevanje je ena od osrednjih tem zadnjega velikega dela Carla Schmitta, *Der Nomos der Erde im Voelkerrecht des Jus Publikum Europaeum*, Gruen Verlag, Koeln 1950, (It. prevod *Nomos della terra*, Adelphi, Milano 1991).

Ne glede na vse poskuse, da bi državljansko vojno spojili z mednarodno vojno, je med njima razmerje med *bellum iustum* in *hostis iustus* obrnjeno. V splošnem državljansko vojno na obeh straneh razumejo kot pravično vojno in prav zato, ker vsak smatra, da se bori za pravično stvar, meni tudi, da ima pravico do življenja in smrti brez omejitev v odnosu do sovražnika, nič več *hostis* ampak *rebellis*. V sintezi: ko (pri zunanji vojni) enkrat odločitev o vstopu v vojno odrešimo vsakega moralnega zadržka, se moralne zapovedi usmerijo k načinu ravnanja s sovražnikom; nasprotno, iz predpostavljene pravičnosti notranje vojne s strani obeh nasprotnikov izhaja logično sklepanje o nepravičnosti sovražnika. Sovražnik v državljanski vojni je absoluten sovražnik, to pa zato, ker kdor se bori v državljanski vojni, to počne v imenu pravičnosti oziroma v imenu tistega, kar sam šteje za pravično. Razlika v obravnavanju bojevnika v zunanji vojni (vojaka) in bojevnika v notranji vojni (partizana) temelji na dejstvu, da vojak, v kolikor le preprost izvajalec ukazov, ni odgovoren za dejanja, ki bi v času miru veljale za kazniva (kriminalna); nasprotno partizan, v kolikor je sam izbral svojo stran, ne more ne odgovarjati za svojo odločitev in za dejanja, ki izvirajo iz te odločitve. Kot je dobro poudaril Carl Schmitt, je največje tveganje, ki ga prevzame partizan v primerjavi s tveganjem vojaka, odvisno od brezpravnosti (neregularnosti) vojne, v kateri se bori. Ta ga dela za neregularnega bojevnika prav v smislu nepodvrženosti oziroma nepodvrgljivosti pravilom tako glede njegovih dejanj v odnosu do sovražnika kot sovražnikovega delovanja v odnosu do njega.¹¹

Pavonejeva knjiga ponuja zelo bogato dokumentacijo prav glede tovrstnih vidikov italijanske državljanske vojne. Lahko bi rekel, da samo branje te knjige, tudi če ne bi nosila tega naslova, v veliki meri pokaže, kako je bil Odpor tako na eni kot na drugi strani v največji meri bojevan kot državljanska vojna; s stanjem duha in metodami, na eni strani partizanov, na drugi strani pa kaznovalca upornikov. Lahko se le čudimo, da smo v tej razpravi za in proti, ki je vzbudila čustvene obsodbe in oprostitev, iste strasti in posledično iste napačne sodbe, kot pred skoraj pol stoletja, pozabili postaviti problem pogojev, ki ji pritičejo. Nismo se torej vprašali, kaj se praviloma razume kot državljanska vojna in kaj so njene značilnosti; knjige pa se ni prebiral s te perspektive, tudi če se jo je prebralo. Neverjetno je, kako nikoli ni prišlo do refleksije mrakobnega zaključnega dogodka na *Piazzale Loreto**. Kdaj je bil sploh monarh ali šef civilne države v mednarodni vojni odstranjen, kot da je vodja skupine kriminalcev v vojni med tolpami? Nemški cesar Kaiser, ki so ga zmagovalci šteli za glavnega krivca, da je prišlo do prve sve-

¹¹ Poglej še posebej Carl Schmitt, *Theorie des Partisanen*, Berlin 1963 (it. prevod il Saggiatore, Milano 1981). Na to temo je na voljo tudi obširen Uvod P.P. Portinara v delo R. Schnura, *Rivoluzione e guerra civile*, Giuffrè, Milano 1986 (prevod *Revolution und Weltbürgerkrieg*, Duncker&Humblot, Berlin 1983). Na Schnurovo delo se naslanja Revelli v že citirani recenziji in pride do naslednjih, pravičnih, zaključkov: V nasprotju s tradicionalno vojno, se državljanska vojna ne vodi, da bi osvojili teritorij, saj se vodi na ozemlju obeh nasprotnikov; državljanska vojna nima predobstoječe legitimacije, saj naj bi njen rezultat utemljal novo legitimost; ne priznava podrejenosti normam ali pravilom. Dobesedno: "V državljanski vojni - najbolj neusmiljeni in najbolj "politični" useh vojn - ne obstajajo poti nazaj, niti ujetniki niti nikogaršnja ozemlja. Vsak vanjo vložiti celotno svojo vest in to s polno odgovornostjo. In partizanska vojna je bila natanko to" (p. 37).

* Prizorišče eksekucije B. Mussolinija in njegovega spremstva; op.p.

toвне vojne, je umrl naravne smrti v izgnanstvu. Legitimnosti nurnberskega procesa, na katerem so bili sojeni in obsojeni nacistični vodje, lahko prav tako oporekamo; ampak ti so bili na vsak način podvrženi sodbi sodišča. Samo vodji skupine, ki je sodelovala v državljanski vojni, se je lahko zgodilo, da je bil zajet, ubit brez procesa in na javnem mestu izpostavljen z glavo navzdol.

Kot že rečeno, knjigo označuje podnaslov *Zgodovinski esej o morali v odporu*. "Morala" je široka beseda, ki jo avtor uporablja, da bi zarisal skupek problemov morale ali politične morale. Ti so izjemno težki in moreči ter se porodijo v obdobju splošne krize institucij in pretresa družbenih odnosov. Do tovrstne situacije je v Italiji prišlo s padcem fašizma in s spremembo zavezništev, kar je bila posledica vojaških porazov in neobstoja enotne moči, ki bi bila konstituirana in priznana na celotnem državnem teritoriju, s prisotnostjo štirih različnih oblasti: Južnega kraljestva in Nacionalnega komiteja osvoboditve na eni strani, nemškega okupatorja in italijanske Socialne republike na drugi strani.

Ne gre za knjigo o zgodovini kot takšni, niti o zgodovini idej. To je knjiga, skozi katero napredujemo preko tem, ki so ilustrirane z obsežno dokumentacijo, zbrano iz tistega, kar so rekli in zapisali na obeh straneh, sovražniki in prijatelji, akterji sami. Teme so izbrane tako, da lahko razumemo, kateri so bili moralni problemi (v širokem smislu), konflikti dolžnosti, posamezni primeri individualne in kolektivne vesti, protislovne odločitve glede utemeljenosti na etiki prepričanja ali etiki odgovornosti, ki se pojavijo v posebno dramatični obliki pri mejnih situacijah, kot je primer državljanske vojne.

V tovrstni perspektivi se kot ena osrednjih tem pojavlja seveda nasilje. Tako-rekoč iz prve roke izvemo o vseh tradicionalnih problemih povezanih z različnimi oblikami, omejitvami in utemeljitvami nasilja, nikoli razrešenim kontrastom med dolžnostjo ne-ubijanja in zavezanostjo ubijanju v primeru potrebe ali legitimne (samo)obrambe, med prvim in drugim nasiljem, ofenzivnim in defenzivnim, pravičnim in nepravičnim.

Pavone piše: "Velika razlika simbolične narave je ta, da nasilje, ki so ga izvajali Odporniki, v primerjavi s tistim, ki ga prakticirajo vojske ali redno konstituirane policijske enote, izhaja iz zloma državnega monopola nad nasiljem"(s. 415). Zlom tega monopola razreši nasilje do države njegove kriminalnosti. Nekoliko naprej: v Italiji iz leta 1940, še bolj jasno pa v tisti iz 1943, je izvajanje nasilja izgledalo "kot izliv dolgo trajajoče akumulacije", kar ga je napravilo "po eni strani bolj samoumevnega, po drugi pa bolj neusmiljenega"(s. 416). Kjer preneha monopol legitimne sile s strani suverene države, se vsaka sila poskuša samo-legitimirati in delegitimirati nasprotnikovo silo. In sovražnik postane totalni sovražnik. O tej "totalizaciji" vojne, na katero Pavone večkrat usmeri našo pozornost, najdemo v knjigi mnoga pričevanja. Kolikor bolj ima ena od strani svojo vojno za pravično, za toliko bolj nepravično smatra vojno nasprotnika. Calvino postavi na usta partizana naslednjo frazo: "Tako je, da smo mi v zgodovini na strani maščevanja, oni so na drugi. Pri nas ni nič izgubljeno, noben gib, noben strel, čeprav enak kot njihov, me razumeš? Enak njihovemu, je izgubljen, vse bo služilo, če ne naši osvoboditvi, osvoboditvi naših sinov"(s. 426). Enaka čustva pa izražajo tudi na nasprotni strani.

Neki fašist, ujet na dan upora, piše: "S prelivanjem krvi nas redkih, se tudi za prihodnost odstranjujejo razlogi za sovraštvo med različnimi stranmi"(s. 429).

Kdo je v mejni situaciji, v kateri ni več višje avtoritete, poklican, da bi sodil kje se konča legitimno nasilje in začne tisto nelegitimno? Je dovoljena zaseda, represalija, protirepresalija, terorizem? Pomislimo na spore, ki jih je dvignil atentat v ulici *Rasella*, ki je kot represalijo porodil pokol v Adriatinskih jamah; pa na razkole, ki so se porodili v samem partizanskem gibanju, glede atentata na Gentileja. Kako naj bi ocenili izpostavitve trupel Mussolinija, Clare Petacci in drugih hierarhov na trgu *Loreto*? "Plačali so in to je prav - piše partizan svojemu kolegu - ampak prizor je vseeno neokusen"(s. 513).

Poleg problema vojnega nasilja je prisoten tudi problem kaznovalnega nasilja; tako imenovana prisilna moč države. Partizanske bande so si poskušale postaviti pravila obnašanja, ki naj bi služila razlikovanju med partizani in banditi, posebno v odnosu do civilnega prebivalstva. Pa so bila ta pravila vedno spoštovana? Jih je bilo mogoče spoštovati v vojni za katero je značilno, kot je izpostavil Schmitt, da je teritorij mobilni, kar zelo otežuje varovanje ujetnikov? Spoštovanje ujetnika v vojni med državami izhaja iz že opaženega dejstva, da vojak, v kolikor je izvrševalec ukazov, ni osebno odgovoren za delovanje, ki bi bilo izven vojnega prizorišča označeno kot kriminalno. In ko vojna zraste v vstajo, je lahko prevratniški zalet množic še vedno vzdržan v okviru nekih pravil? Kot potrditev te dileme je dovolj, če navedemo frazo, ki jo je izrekel partizan, preden je bil ustreljen: "Vojna naredi ljudi takšne; prav so imeli v antiki, ko so govorili, da so državljanske vojne bolj krute od tistih zunanjih."

Kot sem rekel, se knjiga ne predstavlja kot odgovor na ta vprašanja. Ne gre za temeljno delo. Bralec v tistih stotinah strani ne bo našel nobene molitvice. Je le vabilo k premisleku o nekaterih velikih moralnih vprašanjih, ki so v dobro znanem delu o moralni filozofiji imenovana "smrtna vprašanja", to je vprašanja življenja in smrti.¹²

Smrtna vprašanja so gotovo tista, ki so se zastavila mnogim Italijanom med bratomorno vojno, ki je sprostita strasti, katere še danes niso zamrle. Pomislimo na vročo razpravo med različnimi političnimi stranmi, ki jo je pred kratkim sprožilo izkopavanje dogodkov, ki so se zgodili v tako imenovanem "trikotniku smrti". Zgodba brez zaključka. Edini način, da bi jo zaključili pa je poskušanje, da bi jo razumeli v njeni veličini in revščini, v njenih resnicah in njenih napakah.

Do tu obravnavane teme se stekajo v zadnjem poglavju, ki govori o tistem, kar vse vključuje: odnos med etiko in politiko. Tukaj pridejo na dan tri poglobitna vprašanja: politika kot dolžnost in obveznost državljan, ki se ji ne more odpovedati; skladnost med mislijo in dejanjem; moč prijateljstva in solidarnosti v nevarnosti. Za komuniste pomembno vlogo dobi tudi partijska disciplina. Še bolj kot v politični sferi se razdor med komunisti in katoliki odpre v moralni sferi.

Knjiga se zaključuje s tremi gostimi odstavki na račun preteklosti, o smislu prihodnosti, o razočaranju vrnitve. Neizbežno je bilo, da se povratniki ne bi izprašali o krivdah iz preteklosti, iz katerih se je porodila katastrofa; o pričakovanih do pri-

¹² *Nanašam se na Th. Nagel, Mortal Questions, Cambridge University Press, Cambridge 1979 (it. prev. il Saggiatore, Milano 1986).*

hodnosti s strani tistega, ki je verjel, da lahko spremeni svet; o nezadovoljstvu vrnitve v "povprečno življenje" po letih herojskih pohodov ali, glede na različne razlaganja, po veliki dogodivščini (obnašanje, ki pripravi borca, da skrije *avtomat*, kot simbol neponovljivega obdobja in obenem kot talisman). Ujet fašist pravi partizanu: "Ste videli, tudi vas so pretentali". Minil je trenutek izbire. Odslej so drugi izbirali namesto njih.

Prav pri bivšem borcu lahko razumemo zagrenjenost, občutek odtujenosti in vtis, da je vse ostalo kot prej. Zgodovinar pa ima prav, ko verjame, da so se stvari odvile drugače. Zahvaljujoč Odporu, je italijansko ljudstvo lahko, le dobro leto po koncu vojne, izbiralo svojo prihodnost na svobodnih volitvah, najprej z ustavnim referendumom, potem z volitvami zakonodajnega telesa, kjer se je rodila republikanska ustava, o kateri so razpravljali in jo potrdili ljudje, ki so v veliki večini predstavljali protifašistične stranke. Ustava je bila prav tako največja preizkušnja pacifikacije med strankami, ki so se borile skupaj proti skupnemu sovražniku, čeprav razdeljene glede perspektiv prihodnosti, pa četudi je danes, po padcu komunizma, propadla teza, po kateri se je podtalna državljanska vojna, ki ni bila bojevana pri luči dneva, nadaljevala, ne več med fašisti in protifašisti ampak med komunisti in demokristjani. V resnici, ne glede na to prizadeto mnenje nekoga, ki je naklonjen, da na splošno negativno ocenjuje (tako imenovano) Prvo republiko, nove vojne ni bilo, če ne zaradi drugega, zaradi natančnega političnega računa na obeh straneh.